

**KLASİK ARAP DİLİ ÂLİMLERİNİN
FONEM TASAVVURUNA BAKIŞI**

THE PERSPECTIVE OF CLASSICAL ARABIC
LINGUISTS ON THE CONCEPT OF PHONEME

Ferit AKGÜN

79

KLASİK ARAP DİLİ ÂLİMLERİNİN FONEM TASAVVURUNA BAKIŞI

THE PERSPECTIVE OF CLASSICAL ARABIC LINGUISTS ON THE CONCEPT OF PHONEME

Ferit AKGÜN¹

Anahtar Kelimeler:

Dilbilim,
Fonem,
Arap Âlimleri,
Harf,
Hareke.

Keywords:

Linguistics,
Phoneme,
Arabic Scholars,
Letter,
Diacritical Mark

ÖZ

Arapların dil araştırmalarına olan yaklaşımları, Kur'ân metnine olan ilgilerinden dolayı dillerini arındırma ve ses açısından güzelleştirme gayretlerinden kaynaklanmaktaydı. Araplar dilin seslerini tanımlarken birtakım yöntemler geliştirmek suretiyle, sese dair araştırmaların ortaya çıkmasında üstün çaba göstermişlerdir. Yeni dilbilimsel araştırmalar bağlamında klasik Arap dili mirasının incelenmesi, bu dilin birçok dille alakalı yönünü ortaya çıkarabilir ve daha önce bilinmeyen, dille ilintili kavramların anlaşılmasına yardımcı olabilir. Buradan hareketle makalemiz; Ebu'l-Esved ed-Düeli tarafından harfin noktalanmasıyla başlatılan fonem çalışması Halîl b. Ahmed, Sibeveyhi, İbn Cinnî ve İbn Sîna gibi Arap dili âlimlerinin incelemeleriyle devam etmiştir. Bu âlimlerin fonem kavramına ilişkin yaklaşımlarına ışık tutmayı, bir yandan klasik dilbilim çalışmalarının değerini vurgulamayı, diğer yandan da fonemin modern fonolojik incelemelerde klasik Arap dili tasavvuruyla bağdaşan boyutunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bugün fonem olarak adlandırılan bu kavram, klasik dönem âlimleri tarafından ele alınan harf ve hareketin işlevi üzerine yaptıkları çalışmalarda bahsedilen konular arasında yer almaktadır. Bu âlimler, Arap dil sisteminin her bir harf ve hareketinin işlevine, kelime ve cümle yapısı ilişkisine uygun dilbilimsel çıkarımlar geliştirmiştir. Çalışmanın neticesine göre fonem kavramı özü itibarıyla Arap dili mirasında mevcut olmasına ve Batı'dan önce incelenmesine rağmen Arap dili düşüncesi sisteminde kuramsal kimlik kazanabilmiş değildir.

ABSTRACT

The Arab approach to linguistic research, was largely shaped by their deep engagement with the Qur'anic text and their efforts to purify and aesthetically refine their language. Arab scholars have adopted many correct methods when describing the sounds of the language and have made outstanding efforts in the emergence of phonetic research. Re-examining the classical Arabic linguistic heritage in the context of modern research can uncover various linguistic aspects of the language and contribute to the understanding of previously unknown linguistic concepts. Building on this, our article explores the study of phonemes, which began with Abu'l-Aswad ad-Du'ali's introduction of diacritical marks and was later expanded upon by Arabic linguists such as Khalil Ibn Ahmad, Sibawayh, Ibn Jinni, and Ibn Sina. This study aims to highlight these scholars' perspectives on phonemes, underscoring the significance of classical linguistic research, and demonstrating how the phoneme aligns with modern phonological studies within the framework of classical Arabic linguistic thought. The concept now referred to as the "phoneme" already appeared in the classical discussions on the function of letters and diacritics. These linguists developed insights into the function of each phoneme within the Arabic linguistic system and its relationship to word and sentence structures. The study concludes that, although the concept of the phoneme was inherently present in the Arabic linguistic tradition and was analyzed before its emergence in Western scholarship, it did not develop into a fully established theoretical framework within the Arabic linguistic framework.

¹ Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, feritakgun43320@gmail.com, Orcid: 0000-0003-0123-7539 .

Alıntılanmak için/Cite as: Akgün F. (2025) Klasik Arap Dili Âlimlerinin Fonem Tasavvuruna Bakışı, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 34 (2), 1353-1364

GİRİŞ

Modern dilbilimin ortaya çıkışı, on dokuzuncu yüzyılın başlarında dilbilimin kurucusu sayılan İsviçreli bilim adamı Ferdinand de Saussure ile ilişkilendirilmiştir (Vardar vd. 1999, s. 13). O, bunu yaparken dilin tarihsel ve filolojik incelenmesinden, bilimsel ve betimsel incelemesine geçerek dilbilimsel araştırmaların tarihinde belirleyici bir devrim yarattı. Bu kavramın ışığında dünyanın çeşitli yerlerinde modern dil okulları ortaya çıktı. Saussure’ün dilde aykırılıklardan başka bir şey yoktur’ deyişinden ilham alan Prag Dilbilim Çevresi dil bilimcileri, ayrılığın ilk önce bilinen karşıtlığın ardından olacağını öne sürmüşlerdir. Dilde var olan aykırılıklarda karşıtlığı oluşturan birimler, faaliyetlerine göre ele alınmaları işlevselliği yansıttığından Prag Okulu’nun yapısalcılık yönüne çoğu zaman işlevselcilik denilmiştir (Yüksel ve Gündüzöz, 2005, s. 212). Dil yaklaşımındaki özellikleri ve ayırt edici yönleri yavaş yavaş benimsenmeye başlanmıştı. Saussure’ün çalışmalarından etkilenen ve onun yaklaşımını takip eden “Prag Dilbilim Çevresi” olarak bilinen işlevsel okulun kurucularından N. Trubetskoy, sesbirim kavramını dilsel işlev yönünden en küçük ayırıcı birim olarak nitelemiştir (Rifat, 2008, s. 2). Sesbirim (fonem), bir yandan fonolojik çözümlemenin temel birimi olması nedeniyle, diğer yandan da kendisine ilgi duyulan ve onu dilden uzaklaştıran kavram ve düşünceler nedeniyle sesbiliminin temel ögesi sayılır.

Tarihsel açıdan bakıldığında işlevsel fonolojinin ilk izlerinin Baudoin de Courtenay’in (1845-1929) fikirleriyle başladığını söyleyebiliriz. George Monan’ın “Günümüzde Baudouin’ne olan özel ilgimiz, ses birimlerinin dilsel doğasını araştırmış olmasıdır.” şeklinde sözü bunu teyit etmektedir. Fonemin dilsel değerine dair bu derin farkındalık, 1869’da yayınlanan makalesinde (Changement du S) (ss), açıkça görülmektedir. Bu makalede konuşmadaki ham ses veya başka bir deyişle, konuşmacının gerçekte telaffuz ettiği şey ile başka bir şey arasında ayırım yapılması gerektiğine inanmakta ve bunun fonem olduğunu söylemektedir. O fonemi, konuşmacının söylediğini düşündüğü, dinleyicinin de dinlediğini düşündüğü şey olarak tanımlamıştır. (Hassânî, 2013, s. 213).

Fonem kavramı ilk defa 1875 yılında insan telaffuzunun

temel birimi olarak takdim edildi. Kazan Üniversitesinde 1875-1895 yıllarında Jan Baudouin de Courtenay ve Mikolaj Kruszewesky’nin ses ile alakalı yürüttükleri araştırmalar neticesinde fonem kuramı şekillenmiştir. Bu üniversiteye bağlı dilbilim okulunda, fonemlerin, insan telaffuzunun zihinsel karşılığı olduğu düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Baudouin’in yaklaşımında fonem, temelde konuşmacının zihin dünyasında oluşur. Ses, zihindeki imgenin ve psikolojik izlenimdir, diğer bir ifadeyle insan telaffuzunun psikolojik karşılığı biçiminde yorumlanmıştır. Telaffuz sırasında ortaya çıkan ses kişinin zihin dünyasındaki imge yahut psikolojik algıyı dışı vurma eylemi olarak anlaşılabilir olsa da konuşma her zaman fonetik bağlantı ile gerçekleşmektedir (Demirci, 2011, s. 360).

Anlam ayırt edici fonetik birim olan fonem “phoneme, فونيم” çağdaş bir dilsel terimdir. Avrupa dillerindeki telaffuzu, Yunanca (phonema) sözcüğünden uyarlanmıştır. Ses anlamına gelen (phone) sözcüğü ve isimlerle ilgili bir şey veya birim anlamına gelen (emat=ema) sözcüğünün birleşimiyle “phonema” terimi oluşmuştur (el-Kamâtî, 2003, s. 131; et-Teyyârî, 2018, s. 59). “Phone” kelimesi dilbilimde kullanıldığında tek ses, yani laboratuvardaki hassas aletlerle kaydedilebilen basit ses anlamına gelmektedir. Daha sonra bu terimden başka bir kavram türetilir ki o da fonem (phonema) olarak adlandırılır. Fonemden kastedilen “ses birimleri الرَّحْدَةُ الصَّوْتِيَّةُ” veya konuşmanın temel düzeyidir. Dilimizden örneklerle bu konuyu şöyle örneklendirelim: Konu-kolu-koşu sözcüklerinde /n/, /l/, /ş/ sesleri dışındaki sesler benzerdirler. Bu ses terkiplerine birbirinden tümüyle farklı ve ayrı ayrı manalar katan sözcükler şekline getiren /n/, /l/, /ş/, sesbirimleridir. Modern dilbilim uzlaşmalı bir şekilde sesbirimleri (fonem) iki taksim / / arasında, alt sesbirimleri (alofon) ise iki köşeli parantez [] arasında göstermektedir (Demirci, 2011, s. 361).

Fonem kavramının altına bir grup ses veya organ dâhil edilebilir, buna aynı zamanda “allophone” de söylenebilir (Demirci, 2011, s. 362). Alofon kavramı karşılığında Arap dilciler: “صوت, صوت جزئي, موقعي صوت” veya “ألفون” terimini tercih etmişlerdir (Abdulazîz, 1982, s. 33) Alofon, fonem gibi algılanmakta fakat fonem olmayan seslerden müteşekkildir. Örneğin, şigara=çigara(c,s),

jandarma=çandarma (j,c), beg=bey (g,y), kaymak=gaymak (k,g). Bu örneklerde ayrı gibi duran ortak çit sesliler mana açısından birbirinin aynısıdır. Bölgesel şiveler veya bireysel konuşmalara bağlı değişim gösteren telaffuz farklılığı kelimelerde farklı sesler olarak belirlemektedir. Ses değişikliklerinin çoğunluğu yeni sesbirimler olmayıp genellikle belirli bir sesbirimin alt sesbirimleri yani serbest değişimlerdir (Demirci, 2011, s. 362).

Fonolojide fonemler, iki yönden incelenmektedir.

Parçalarüstü sesbirimler ve parçalı sesbirimler. Vurgu, ezgi, tonlama, uyum, durak ve uzunluk gibi unsurlar, parçalarüstü sesbirimleridir. Parçalı fonemler ise kelimeleri oluşturan vokal/ünlüler ve konsonant/ünsüzlerdir.

Parçalarüstü sesbirimler, dilsel açıdan anlam farklılığına yol açmadığından genellikle hitabet ve şiirsel anlatımlarda sesin uyumu ve melodisi çerçevesinde ihtiyaç duyulan birimlerdir. Parçalı sesbirimler anlamı doğrudan etkilerken parçalarüstü sesbirimler dolaylı yoldan etkiler (Kılıç, 2024, s. 406).

Konuşma dizgesi içerisinde bir sesin daima benzer nitelikte söylenilmesi düşünülemez. Aynı foneme özgü farklı sesler (alofonlar) olunca ses ile fonem ilişkisini gözden geçirmek gerekir. Ses, dilin bölünemeyen en küçük birimidir. Fonem ise zihinsel imge veya psikolojik etkilerdir. Örneğin /a/ fonemi söylendiğinde “a” ünlüsüne özgü belli bir ses amaçlanmaz, fonetik nitelikleri bakımından birbirinden bir yönüyle farklılaşan, fakat belli bir dilin konuşma dizgesinde “a” olarak işitilen seslerin tamamını kapsar. Bundan dolayı telaffuz şekli ve işitsel yönden birbirinden ayrılan bütün “a” değişimleri, /a/ foneminin simgelediği seslerdir.

Modern dilbilimsel çalışmalarda dilbilimciler, fonem kavramının insanın çizim yönteminden sonra alfabetik yazı ya da alfabeye yöneldiği, uzak bir geçmişe dayanan çok eski bir fikir olduğu görüşünü savunmaktadır. Bundan sonra bir öncekine göre daha kolay bir yöntem olması için düşüncesini geliştiren insan, artan iletişim ve haberleşme ihtiyacını karşılamak için kelimeleri oluşturan seslerin zihinsel tasavvurlarını anlamlandırmaya ve yorumlamaya çalışmıştır. (Atâ, 2015, s. 707).

Yakın zamanda yapılan modern araştırmalar bu görüşü destekleyen ve doğrulayan sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

İnsan dillerindeki çeşitli alfabelerin harfleri yazılı bir biçim olmadığı gibi, yalnızca telaffuz edilen sesler de değildir, her biri sayı içeren bölümlerdir. Belli bir oranda birleşen, işitme ve görme alanına giren seslerdir. Dolayısıyla bu, insan kasına dayalı bir süreç değil, zihinsel bir fikirdir (Hassân, 2001, s. 126-129) ve buna bağlı olarak modern araştırmaların harf için ortaya attığı bu kavram, Batı terminolojisinde fonem (Abdüttevab, 1985, s. 83) kavramıyla ifade edilmiştir (Hassân, 1990, s. 126).

Harf, Batı terminolojisindeki ses kavramıyla eşdeğerdir. Dilbilimsel açıdan sesin fiziki yönünü temsil eden eski Arapça bir kavramdır. Ses, akciğerlerden pompalanan havanın belirli mahreç (eklemler) yerlerinde engellenme/daraltma veya tıkama sonucu gerçekleşir. İbn Cinnî’nin (ö: ١٠٠٢/٣٩٢) isimlendirdiği gibi ses bir arazdır. Sesin telaffuz sürecinin oluşması ve sıfatlarının belirlenmesi için bu arazın hava yolunda ya daraltılma ya da tıkanmaya uğraması gerekir. İbn Cinnî bu konu hakkında şunları söylemiştir: “Bil ki ses, nefesle birlikte sürekli ve uzayarak ortaya çıkan bir arazdır. Öyle ki bu araz, boğaz, ağız ve dudaklarda sesin uzunluğunu ve sürekliliğini engelleyen (makta) eklemlerle karşılaşır ve eklemlemeye (inkıtaya) uğrarsa harf meydana gelir. Harflerin tınları eklemleyicilerin farklılığına göre değişir.” (İbn Cinnî, 1993, c.1, s. 6).

Harf ve fonemi aynı anlamda inceleyen dilbilim araştırmacısı Daniel Jones’in(1881-1967) fonem anlayışı büyük ölçüde İbn Cinnî’nin harf kavramıyla örtüşmektedir. Ona göre, harf veya fonemin her ikisi de mahreçte (çıkış yeri) yaklaşan ve temel sesle tutarlı, tamamlayıcı bir modelde dağıtılan bir fonetik aileye mensubiyeti vardır (Hassân, 1990, s. 126).

Çalışmamız, dilbilim araştırmalar ışığında klasik Arap dili fonem yapısı ile ilgili olarak Arap dili âlimlerinin fonem tasavvurunun ilk örnekçelerini incelemeyi amaçlamaktadır. Fonem olgusu hem klasik hem de modern perspektiflerle ele alınacaktır. Böylece, fonem kavramının Arap dili mirasındaki ilk örnekleri sunulacak ve modern yaklaşımlarla benzer ve farklı yönleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda Arap sesbiliminin klasik dönemdeki fonem temelleri de belirlenmeye çalışılacaktır. Çalışmada durum tespiti ve betimsel açıklama yöntemi

izlenecektir. Klasik Arap dili âlimlerinin eserleri sesbilim eksenli bir okumayla değerlendirilecektir.

1. Klasik Arap Âlimlerinin Araştırmalarında Fonem Olgusu

Arapların fonem düşüncesini ve işlevini harf kavramı aracılığıyla ve Arapça kelimenin inşasındaki rolü üzerinden bildiklerini kabul edebiliriz. Klasik Arap dilcileri, kelime yapısı bağlamında, anlamsal bir değere sahip olduğunda sesle ilgileniyorlardı. Bugün dilde anlam ifade eden daha küçük öğelere fonem denir, klasik Araplar bunları aslî harfler olarak tanımladı. Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin (ö: ٦٨٨/٦٩) kısa ve uzun ünlüler arasındaki ilişkiyi açıklamak üzere giriştiği noktalama faaliyeti yeterince aydınlatıcı değildi. Ardından el-Halîl b. Ahmed (ö: ٧٩١/١٧٥) geldi ve kısa sesli harfler için uzun olanlardan türetilen yeni rumuzlar koydu. Bu konu hakkında “el-Muhkem” adlı eserde şu ifadelerle yer verilmiştir: “Şekil (hareke), el-Halîl'in incelediği kitabında, harfin biçimlerinden esinlenilmiştir. Damme yazıdaki vâv ile karıştırılmasın diye harfin en üstündeki küçük vâv, kesre harfin altındaki yâ, fetha ise harfin üzerine serilen eliftir.” (ed-Dâni, 1960, s. 7). Kısa ünlülerin bu şekilde türetilmesi, başlı başına salt bir fonem çalışmasıdır.

Arap âlimleri harfler, sesler ve fonetik farklılıklar arsında ayırım yapmamışlardır, çoğu bilim adamı için bu durum değişmez bir olgudur. Bunun nedeni, klasik Arap âlimlerinin harfleri seslerden çıkarsamaya çalışması, modern sesbilimcilerin ise aksi yönde eğilim göstermesidir. Modern sesbilim araştırmaları seslerle başlar, harflerle biter. Zira araştırmacı gözlemlediği ve tanımladığı sesleri düzenleyerek her birini harf adı verilen gruplara ayırır. Bu, sesleri toplayıp tek bir başlık altında yani النون/nûn harfinde toplamak gibidir (Hassân, 1994, s. 50-51; el-Behnesâvî, 2005, s. 124).

Klasik Arap dilcilerinden Kutrub (ö: ٨٢٥/٢١٠?), “Müselles” adlı kitabında ünsüzleri aynı, kısa ünlüleri/harekeleri farklı olan fonemlerin anlamsal değişimini müselles kavramıyla ele almıştır. Örneğin, “غ-م-ر” lafzı, suyun bol olması غمر, nefret غمر, ve cahil غمر anlamlarında kullanılmıştır (el-Hanbelî, 2007, s. 28). Yine İbn Fâris (ö: ١٠٠٤/٣٩٥) kısa ünlü fonemlerin Arapça kelimenin yapısını belirtmedeki rolünü gösteren birçok

uygulama örneği sunarak konuyu şöyle izah etmeye çalışmıştır: “Araplarda olup diğer milletlerden olmayan uygulamalardır. Araplar hareke ve hareke dışındaki şeylerle kelime anlamında ayırım yapıyorlar. Şöyle derler: (مِفْتَاح / anahtar) bir şeyi açan alet, (مَفْتَح / açılma yeri), (مَقْصَص / makas) kesim aleti, (مَقْصَص / hikâye edilen, anlamındadır” (İbn Fâris, 1993, s. 197). Klasik Arap âlimleri hareke (vokal) değişimi için, ilk önce sözcük yapısında meydana gelen biçimsel/morfolojik işleve dikkat çekerek ardından oluşan anlam farklılaşmasını fonem açısından incelemişlerdir.

Fonetik ibdâl, diğer adıyla iştikâk-ı ekber kuramı (Yüksel ve Gündüzöz, 2005, s. 219), klasik dilciler arasında dil çalışmalarında geniş yer kaplar. Bu fonetik olguyu fark eden Arap bilginleri arasında, “Mekâyîsu'l-Luğa” isimli sözlüğünün müellifi İbn Fâris de vardır. Kelimelerin harflerinden (konsonantlarından) elde edilen fonetik ibdâlin sesel değişiminin çok sayıda örneğini sunar. Ona göre her ünsüz/sessiz harf başka ünsüz harfin ilettiği manadan farklı bir anlam taşır. Aşağıdaki örneklerde üçüncü fonemin değişimiyle birlikte ibdâl kaidesine bağlı olarak kelimenin anlamının değiştiği sözcüklerdir: فَلَاح , فَلَح , فَلَح , فَلَح , فَلَح , فَلَح , فَلَح , فَلَح , فَلَح , فَلَح vb. (İbn Faris, 1972, c. 4, s. 446-452).

Fonem olgusundan söz eden âlimler arasında İbn Dureyd (ö: ٩٣٣/٣٢١), es-Sa'lebî (ö: ١٠٣٥/٤٢٧) ve Fârâbî (ö: ٩٥٠/٣٣٩) ve Suyutî'nin yapıtında bu türden çok sayıda lafızlara yer vermiştir. Bu lafızların çoğu ibdâl olgusu etrafında dönmektedir. Örneğin bu lafızlar: الْجُمُجْمَة/erkeğin göğsünde bir şey saklaması), الْحَمَّخَة/atın kişnemenen sesini tekrarlaması), (الرَّحْرَاح /boyu kısa erkek), (الْحَفَّافَة/geniş kısa kâse), (الْحَفَّافَة/yürüyüşte hışırtı çıkarma), (الْحَفَّافَة/kuşun kanatlarının çırpması) gibi (Atâ, 2015, s. 709). Bu olgu Batılı bilginlerin “iştikâk-ı asgar” başlığı altında değiştikleri en önemli konular arasında sayılır. Robins bunun hakkında şunları söylemektedir: “Bu ikili (sünâî) değişimler bir kelimedede bulunursa, sesleri ayırt etmeye uygundur.” Bu sünâîler, الرَّحْرَاح, الرَّحْرَاح, الرَّحْرَاح, الرَّحْرَاح, الرَّحْرَاح, الرَّحْرَاح, الرَّحْرَاح, الرَّحْرَاح, الرَّحْرَاح, الرَّحْرَاح gibi sözcüklerde iki farklı fonem ve alofona mensubiyetini ispatlamaya yetkindir. (الجيم والحاء, والدال) (Atâ, 2015, s. 710).

Ses birimi işlevsel açıdan Arap dil mirasında mevcuttu

fakat kesin bir teori hüviyetini kazanmış değildi. Bu konuda Ramazan Abdüttevab şunları dile getirmiştir: “Klasik Arap âlimleri eserlerinde ses ve harf ıstılahlarını kullanmışlardır. Bazen iki kelimeyi aynı anlamda kullanmış, bazen de kullanımda her iki kelimeyi farklı şekillerde ele almışlardır.” (Abdüttevab, 1985, s. 84).

Fonem kavramı hakkında her ne kadar farklı yaklaşımlar ileri sürülse de aslının Arap âlimlerin kendi dönemlerindeki çabasına bağlamak yerinde olacaktır. Modern araştırmacılar, klasik Arap âlimlerinin yürüttükleri çalışmaların kendi dönemlerine göre büyük önem taşıdığını ve bununla Arap diline ve telaffuzuna özellikle Kur'an icrasına hizmet etmeyi istediklerini, bu kişilerin Arap rönesansı dönemlerine yakın olduklarını ifade etmişlerdir.

Bu bilgilerden yola çıkarak Arap dili âlimlerinin kendi dönemlerinden hareketle ses ve harf yaklaşımlarını fonem kavramıyla ilişkilendirilen tanım ve yöntemleri ele alacağız.

1.1. Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin Fonem Yaklaşımı

Dilbilimciler arasında nakledilen rivayetler arasında bir bedevinin,

أَنَّ اللَّهَ بَرَّيَّءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ

“Şüphesiz ki Allah ve Peygamberi, müşriklerden beridir.” (et-Tevbe 9/3).

Ayetini “Rasul” kelimesindeki lâm harfini damme yerine kesre ile okuduğu, dilsel açıdan atıf hükmünü nazara aldığı rivayet edilmektedir. Buradan melodinin fonemle alakalı bir melodi olduğu anlaşılmakta, lâm harfinin fonem harekesinin ihlali sonucu mananın değişimi söz konusu olmaktadır (İbnu'n-Nedîm, t.y, s. 60). Bu ihlal, Ebu'l-Esved ed-Düelî'yi kelimelerin sonunda üstün, esre ve ötreyi gösteren noktaları koymaya teşvik etmekteydi.

Bu bağlamda Kur'an noktalama girişimi esnasında Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö: ٦٨٦/٦٧) kâtibe, “Eğer benim harfle ağzımı açtığımı görürsen, üstüne bir nokta koy; ağzımı kapatırsam harfin önüne bir nokta bırak, dudaklarımı kapattığımda noktayı harfin altına, şayet ardından günne gelirse nokta yerine iki nokta koy.” demiş, kâtip de bunları uygulamıştır (İbnu'n-Nedîm, t.y, s. 60). Burada iki şey öne çıkmaktadır: Birincisi, Ebu'l-Esved ed-Düelî tarafından icra edilen bu fonetik kodlama işleminin sözel biçimlerden

başlayıp ses birimi (fonem) olan bu şekillerin (noktanın) konulmasıyla sona ermesidir. İkincisi, esas bu âlimin mahareti ortaya çıkmakta, en az rumuzla ses ailesinin ayırt edici özelliklerini resmetmekte, aynı zamanda tüm bunlar sesin yüksekliği, alçaklığı ve zayıflığıyla ilişkilendirilmektedir.

Bu da Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin modern araştırmacıların ünlü (sesli) olarak isimlendirdiği ve sesin çeşitliliğiyle ilişkili dudakların rolünü fark ettiğini göstermektedir. Kısa hareketleri o zaman için isimlendirmemiş olsa da dudakların şekline ve telaffuz etmedeki konumuna göre resmetmesi ve bu şekilde bir yöntem belirlemiş olması makul görünmektedir. Harflerin hareketlendirme işlemi için başlatılan bu girişim fonem çalışması açısından oldukça önemli bir husustur. Burada esas olan dudakların hareketine dayalı organsal noktalama. ed-Düelî'nin başlatmış olduğu bu yöntem, daha sonra modern araştırmalarda incelenen sesin fiziksel-maddi tekniği teorisini sunan Daniel Jones tarafından da benimsenmiştir. Daniel Jones fonemi şu şekilde ele almaktadır: “Fonem, belirli bir dildeki benzer özelliklere sahip ve üyelerinin birinin diğeriyle aynı dilsel bağlamda bir kelimede bulunmasına izin vermeyecek şekilde dizimlenen ses ailesidir.” (el-Behnesâvî, 2005, s. 159).

Öyleyse, Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin yaptığı her ne kadar Kur'an dilini korumaya yönelik olsa da aslında o, seslerle en sağlam ilişki kuran âlimlerden idi. Ayrıca harfleri noktalamada olduğu gibi Arapça seslerin sağlamlığını sürdürmedeki motivasyonunu artıran olgu, Arapça seslerle ilişkili hususları garanti altına almaktı.

1.2. el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin Fonem Yaklaşımı

el-Halîl b. Ahmed (ö: ٧٩١/١٧٥), “Kitâbu'l-Ayn” isimli kitabında harf tabirini kullandığı gibi fonetik kalıplar sistemiyle ilgili çalışma yürüten âlimlerdendir (Halîl, 1988, s. 74). Bunu göz önünde bulundurarak el-Halîl'in harf kavramını kullandığı ve bununla modern anlamda ses birimini (fonem) kastettiğini anlamaktayız (Halîl, 1992, s. 7; et-Teyyârî, 2018, s. 77). Fonetik kalıplar, modern dilbilim araştırmalarında fonem teorisinin dayandığı en önemli temellerdendir (et-Teyyârî, 2018, s. 77).

el-Halîl, harf ıstılahını hem ses hem de fonem kavramını

ifade etmek için kullanmıştır. Ona göre harf mahreç, hayyiz ve medrec ile bağlantılıysa ses anlamındadır. el-Halîl, fonemi değişim değeri ve her bir sesi ayırt edici özellikleri açısından belirlemiştir. Dolayısıyla Arap dili seslerinin fonemler açısından bazı özelliklerini açıkça fark etmiştir. Bunu iki şekilde ele almıştır: (Mustafaî, 2021, s. 244)

1. Her sesin ayırt edici özellikleri veya karşılıkları, الخصائص المميزة أو التقابلات المميزة لكل صوت

2. Yapı içerisindeki her bir fonemin veya her bir sesin değişim değeri, القيمة التبادلية لكل صوت أو فونيم داخل البنية

O, bu ayrıma dayanarak ses birimlerinin (fonemlerin) belirli bir yapıya dâhil edilmesi açısından Arapça kelimenin yapısı için fonolojik özellikleri tahmin etmeye başlamıştır. Örneğin, genel olarak mahreçlerin yaklaşmasının iki ses biriminin tek bir yapıda bir hayyizden (el-Halîl, 1988, c. 1, s. 57) girmesini engelleyen nedenlerden biri olduğunu bulmuş, ayrıca seslerin birbirleriyle olan ilişkileriyle ilgili genel bir kaide oluşturmuştur. Bunu zelâka/dil ucu sesler yasası olarak isimlendirebiliriz. el-Halîl, Arapça kelime yapısında zelâka/dil ucu seslerinin (م ب ف ن ل ر) daha fazla rollerinin olduğunu ve telaffuzu kolaylaştırdıklarını fark etmiştir. Bu istatistiksel gözleme dayanarak fonolojik bir yasa çıkarmıştır. Arapçada dörtlü ve beşli yapıdaki kelimeler ve yapısal fonolojik yöntemler hakkında çıkarımda bulunmuştur (Mustafaî, 2021, s. 244).

el-Halîl, Arap dilinin bazı sesleri için şu şekilde bir ses tahlili yapmıştır: (el-Halîl, 1988, c. 1, s. 57),

Boğazın dibinden önce العين ardından الهاء harfi çıkar. Şayet الهاء sesinde kısıklık/gerginlik olmazsa mahreç yakınlığı sebebiyle العين sesine benzer. Böylece tek bir kelimede birleşme olmaz. Ayrıca bu durum الحاء sesi için de geçerli olur. Fakat الهاء ve الحاء gibi her biri ayrı anlam taşıyan bu harfler Arapların şu sözünde olduğu gibi iki kelimede (حَيَّ) bir araya gelir; bunun sonucunda fiile dönüşüp keskinlik manası ifade eder (el-Halîl, 1988, c. 1, s. 57-61; İbni Dureyd, 1987, s. 47; Kalaç, 2023, s. 151).

Başka bir konuda el-Halîl şöyle açıklamada bulunmaktadır: “Fetha, kesre ve damme hareketleri ilavedir. Bu hareketler konuşmak için harflere eklenirler. Konuşmada fazlalık olmayan sakin harfler asli yapıdır. Fetha eliften, kesre yâ’dan, damme vâv’dan oluşur.” (Sîbeveyhi, 1988, c. 4, s.

241-242). Öyleyse sâkin kelime yapısının ayırt edici özelliğini oluşturur ve anlamın değişmesine yol açar. Sakin harflerin modern dilsel araştırmalardaki karşılığı fonemdir. el-Halîl’de ünsüz yapının (fonem) ayrıştırılamayan kısım olduğu ortaya çıkar. Bu yapı (fonem), ancak harekelendirme vasıtasıyla işleve geçen kısımdır. Bu da sesin kelime içindeki konumuna ve ona komşu olan seslere bağlıdır. Örneğin, fonemin sessiz veya sesli harften önce gelmesi ya da iki sesli harf arasında bulunması veyahut mechûr/ötümlü mehmûs/ötümsüz sese bitişik olması. Daha önce de belirttiğimiz gibi Daniel Jones, fonemleri alofonlara benzer özelliklere sahip bir ses ailesi olarak değerlendirmiştir. Bu benzerlik açıkça görülmektedir.

el-Halîl; vâv, yâ ve elif’le birlikte hemzeyi bir hayyize (bölge) yerleştirir. “Vâv, yâ, elif-i leyyine ve hemze hevâidir. Tek bir hayyizleri vardır. Bunlar, boğaz veya küçük dildeki eklemleme noktalarının herhangi birinden olmadığı için boşluk (cevf) diye isimlendirilmiştir. Bunlara hiçbir şey ilîşmez. Yani bunlar boşluktur.” (el-Halîl, 1988, c. 1, s. 57). Onun “Bunlara hiçbir şey ilîşmez.” sözüyle havanın bu sesi çıkarmasına hiçbir engel olmadığı anlaşılmaktadır.

el-Halîl, hemze konusunda “Hemzeye gelince mahreci boğazın dibindedir; vurgulu ve baskılıdır. Hemzeden bu vurgu hafifletilirse yumuşar; yâ, elif ve vâv’a dönüşür.” (el-Halîl, 1988, c. 1, s. 52) derken ünlü alofonların ünsüzlere göre daha fazla ses çeşitliliğine sahip olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca ünlü alofonlar, ses çıkışlarında hiçbir engele uğramaması, yüksek hassasiyetleri ve bitişik ortamın etkisiyle sesi değişken hâle getirirler. el-Halîl burada beyne beyne hemzenin gerçekleşen alofon çeşitliliğine işaret etmektedir.

el-Halîl’in bu alanda benimsediği metodoloji, her sesin çıkışına ilişkin kapsamlı bir planlamanın çizilmesi ve hayyizin (bölge) ayarlanmasına dayanmaktadır. Bu konu hakkında görüşünü şu şekilde dile getirmektedir:

Harflerin en uzağı العين ardından الحاء gelir. Şayet الحاء sesinde kısıklık/gerginlik olmasaydı mahreci sebebiyle العين ardından الهاء sesine benzerdi. Yine الهاء sesinde hette sıfatı olmasaydı mahreç yakınlığı sebebiyle الحاء sesine benzerdi. Bunlar bir hayyizde var olan üç harftir, bazısı bazısından daha yüksektir. Ardından tek bir hayyizden tamamı boğaz

harfleri الخاء ve الغين gelir. Daha sonra küçük dil harfleri الجيم والشين ve القاف gelir. Peşinden tek bir hayyizde الصاد والصاد gelir. Sonra tek bir hayyizde السين والزاء والصاد daha sonra tek bir hayyizden الطاء والدال والتاء peşinden de tek bir hayyizden الراء وللام والنون الفاء gelir. Daha sonra tek bir hayyizden الواو والميم الألف والواو gelir. Hemze hevâidir. Ona nisbet edilecek bir hayyiz yoktur (el-Halîl, 1988, c. 1, s. 57-58).

1.3. Sîbeveyhi'nin Fonem Yaklaşımı

Sîbeveyhi (ö: ٧٩٦/١٨٠), Arap dilbilim sahasında ünsüzlere (konsonantlara) ait seslerin varyasyonlarını inceleyerek fonem ve alofon farkını en belirgin şekilde ortaya koymuştur. Sîbeveyhi, kitabında ses ve harf terimlerini zikretmiş, diğer bazı âlimlerde olduğu gibi bu iki terim arasında ayırım yapmamıştır. Sîbeveyhi, seslerden bahsederken Arap dilinin harflerinin asıllarının yirmi dokuz harf (fonem) olduğuna dikkat çekmiş, bu asıllara altı fer'i harfî (alofonu) eklemiştir (Sîbeveyhi, 1988, c. 4, s. 434; et-Teyyârî, 2018, s. 77-78).

Sîbeveyhi, Kur'an kıraatı ve şiirlerde bazı harfleri mustahsen (güzel bulunan) şekilde tanımlamıştır. Bu harfler: “Nûnu hafîfe, beyne beyne hemze, şiddet sıfatı ile imâle yapılan elif, cîm, şîn, zây sâd ve kalın elif”dir.” (Sîbeveyhi, 1988, c. 4, s. 432). Kur'an kıraatında ve şiirlerde gayri mustahsen (güzel bulunmayan) fer'i harflere gelince bunlar: “Zayıf olan ض/dâd, ك/kef, ص/sâd, ث/se, ظ/zâ, ف/fâ ve ب/bâ harfidir.” Fer'i harfler, alofonlara veya harfî konuşulan ses dizisinde yer aldığı fonetik şekillere karşılık gelir. Öyleyse buradan hareketle Sîbeveyhi'nin sunduğu bu örnekte fonem için esas ve tali üyeler dizisi üzerinden açık bir işaret olduğu söylenebilir. Daha yaygın ve daha önemli olan üye seslerinden biri vardır ki o da ayrı ayrı telaffuz edilen seslerdir. İkincil üyelerin sesine gelince Sîbeveyhi'nin açıkladığı gibi bunlar: Nûnu' muhfât, beyne beyne hemze, elif-i mumâle... Bu tanım, sınırlamalarıyla birlikte Daniel Jones'in fonem ailesinin tasnifinde birkaç kavramla alofonlar ve yardımcı üyeler olarak isimlendirmesinde görülmektedir. Jones sözlerine şöyle devam ediyor: Bir fonem birden fazla üyeye sahip olduğunda, belki daha yaygın olduğu için ya da bir ayrılık durumunda kullanıldığı veyahut aşırı üyeler arasında ortada olduğu için seslerden biri diğerinden daha

önemli görünür (Ömer, 1998, s. 200). Böylece Sîbeveyhi'de kelime kökünde işleve neden olan harf ve onun içinde ortaya çıktığı ve gerçekleştiği şekiller yani fonem ve alofonlar arasındaki ince ayrımı görüyoruz.

Klasik dillerde sessizlik/harekesizlik ölümle eş anlamlıdır. Sakin harf ölüdür ve konuşanın zihni dışında fark edilemez. Bu, hareketliğin, uygun bir ses ortamının yani sesli harflerin varlığıyla sağlanır. Ünlülerin bu şekilde adlandırılması, sözcüğün canlandırılmasında oynadıkları rolden kaynaklanmaktadır. Yani konuşmayı canlandırırlar. Fonem sözlü kullanımda işlevsel rolü sayesinde kelimeyi harekete geçirmekte ve canlandırmaktadır. Sîbeveyhi, hareke yerine حَيّ sözcüğünü kullanmış, ismin sonundaki حَيّ hareketin kelimeyi canlandıracağını belirtmiştir (Sîbeveyhi, 1988, c. 3, s. 423).

1.4. İbn Cinnî'nin Fonem Yaklaşımı

İbn Cinnî'ye (ö:392/1002) göre harf, sesin kesintiye uğradığı nokta, kenar veya sınırdır. (İbn Cinnî, 1993, c. 1, s. 14). Ses yolundaki engel yerlerinin farklı olması nedeniyle harflerin sesleri birbirinden ayrı olmaktadır. İbn Cinnî, makta/kesinti kavramını engel ve tıkayıcılar için kullanmıştır. İbn Cinnî sesi “Nefesle birlikte sürekli uzayarak akan bir araz” olarak tanımlamıştır (İbn Cinnî, 1993, c. 1, s. 6).

Böylece İbn Cinnî'nin ses ve harf olmak üzere iki terimi tanımladığını ve tanımlarından anlaşılan şeyin, bunlar arasında ayırım yaptığıdır, ancak bu ayırım modern araştırmacılarla aynı değildir. Modern araştırmalarda fonem kavramını ifade etmek için dilsel ses terimi kullanılırken klasik Arap dili âlimleri harf ıstılahını tercih etmişlerdir. Duyduğumuz sesi ifade etmek için de ses terimini kullanmışlardır (Henûn, t.y, s. 93-94). Bunun nedeni çoğu zaman ses ve harf kavramını bir arada bulmamızdır. Örneğin İbn Cinnî'nin “Sırru Sinâ'ati'l-İ'râb” adlı yapıtında علم الاصوات والحروف ses ve harf mefhumlarını yan yana görmekteyiz (İbn Cinnî, 1993, c. 1, s. 7). İbn Cinnî harf ile ses kavramını aynı manada kullanıyor olabilir, çünkü onun benzeşme ile ilgili sözlerinde böyle bir anlam çıkıyor. Sesi ses ile yakınlaştırtırken başka bir yerde harfî harf ile yakınlaştırmaktadır.

İbn Cinnî şunları ekleyerek, “Bil ki, bu yirmi dokuz harfe

altı harf eklediğinde otuz beş harf oluncaya kadar dallanıp budaklanır, bunlar kabul olunan harflerdir. Bundan sonra, bu harflere sekiz harf eklenebilir, bunlar kabul olunmayan harflerdir.” (İbni Cinni, 1993, c. 1, s. 51). İbni Cinnî’nin kabul olunan ve kabul olunmayan olarak isimlendirdiği şeyler harflerdir. Ancak bu, bilinen yirmi dokuz harfin fonetik çeşitliliğinden yani alofonlardan başka bir şey değildir.

İbn Cinnî fonem kavramını ele almış, fonemin kelimeler arasını ayırmada ve her bir hareke ve harfte gerçekleşen temel işlevi göstermeye çalışmıştır. Örneğin, hareketlerin yaptığı işlevsel rolü İbn Cinnî’nin şu sözünde görmekteyiz: “Onların merdiven için sözleri: مِرْقَاة ‘basamak’ anlamında kullanılmış, وللدرجة مِرْقَاة ‘yükseltilmiş dereceler’ cümlesinde ise yükselme, ilerleme anlamındadır. الميم ibaresinin kesreli oluşu onun nakledilen, aktarılan bir şey olduğuna delalet etmektedir (İbn Cinnî, 1952, c. 3, s. 100; Bû‘afiye, 2020, s. 34). Başka bir örnekte, مِطْرَقَة والمِزْر, مِطْرَقَة ‘tırpan, önlük, çekiç’ sözcükleri ve الميم harfinin fethalı/üstün geldiği مِرْقَاة kelimesinde, bu sözcükler konumu sabit olan deniz feneri ve sığınak gibi anlamlara delalet etmektedir (İbn Cinnî, 1952, c. 3, s. 100). Yani kelimenin başında fethalı/üstün الميم harfi bulunursa mana konumu sabit olan şeylere hamledilir.

Bu hareketin oynadığı işlevsel rolün açık ve net göstergesidir. Böylece İbn Cinnî مِرْقَاة ve مِرْقَاة kelimelerini birbirinden ayırmıştır. İbn Cinnî bunun daha da ötesine geçerek tecvitte harekedeki sesi belli etmek için “revm” (harekeyi kısık bir sesle seslendirme) yapılan yerin işlevsel rolüne değinmiştir. Bunu المتحرك والسكن bölümünde görmekteyiz. Bu konu hakkında İbn Cinnî şunları dile getirmektedir:

İşmâma gelince, o göz içindir, kulak için değildir. Fakat harekeli revm, neredeyse harfi bir sesli yapacaktı. Duraklama halinde اَنْتَ ‘eril’ ve اَنْتِ ‘dişil’ arasını ayırırken sözlerine dikkat etmiyor musun. Şayet burada ayırt edici olarak bir ses olmasaydı aralarında farklılık bulamazdın (İbn Cinnî, 1952, c. 2, s. 328; Bû‘afiye, 2020, s. 34).

Burada İbn Cinnî, Arap dilinin özelliklerine ilişkin bilgisi sayesinde Arapçada hareketin basit bir parçası kabul edilen revm’in işlevsel bir rol oynadığını, zira onun aracılığıyla müzekker ve müennes olan iki kelimeyi (اَنْتَ وانتِ)

ayırıldığını ifade etmiştir. Bu sadece Kur’an tilavetine özgü bir husustur.

İbni Cinnî sesin konuşmada oynadığı işlevsel role , تصاقب في إمساس أَلَفَاظَ أَشْبَاهَ الْمَعْنَى ve الألفاظ لتصاقب المعنى başlıklı bölümlerde açık bir şekilde değinmiştir.

İbni Cinnî birinci bölümde هز ve ز kelimeleri arasındaki ayırımın ألف و الهاء harfleri arasındaki farkını da içeren birçok örnek getirmiştir. Bu onun şu sözünden anlaşılmaktadır: “Allah’ın şu sözü bununla ilgilidir:

أَلَمْ تَرَ أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَوَزُّهُمْ أَزًّا

“Görmedin mi? Biz, inkârcıların üzerine kendilerini isyana itip duran şeytanları saldı.” (Meryem 19/83).

أَزًّا ibaresindeki anlam onları rahatsız etmek ve endişelendirmek içindir. Hemze sesi ha sesine hem anlam açısından hem de mahreç açısından yakın ilişki içerisinde. Sanki bu harfler bu anlam için özel gayelere matufturlar. Çünkü hemze sesi hâ sesinden daha kuvvetlidir. هز kelimesinin anlamı هز kelimesinden mana olarak nüfuz bakımından daha büyük etkiye sahiptir. Çünkü önemli olmayan şeyleri ağacın gövdesini ve dallarını sallayabilirsin. Buradaki her iki fiil de salladı, titretti manasında kullanılmış, ancak هز sözcüğü insana özgü iken هز kelimesi cansız varlıklar için söz konusudur (İbni Cinnî, 1952, c. 2, s. 146; Kaya, 2011, s. 65-66).

İbn Cinnî ikinci bölümde sınırlı olmamak üzere konuyla ilgili birçok örnek getirir. (خضم - قضم) sözcükleri bu örneklerdendir. خَضِمَ sözcüğü yaş yiyecekler salatalık ve kavun vb. şeyler için, قَضِمَ sözcüğü ise kuru ve sert yiyeceklerin tüketilmesi anlamında kullanılmıştır. الخاء harfi rihave/yumuşaklık ve ötümsüz/mehmus, القاف harfi ise şedid/sert ve ötümlü/mechur sıfatı taşımaları sebebiyle anlamsal farklılık belirmiştir. Bu örnekte, kuvvetli fiil kuvvetli harf ile zayıf fiil ise zayıf harfle ilişkilendirilmiştir (İbn Cinnî, 1952, c. 2, s. 157-158; Kaya, 2011, s. 61-62).

Diğer bölümlerde, bir kelimeye herhangi bir harf eklemenin anlamda bir değişikliğe yol açtığını söyler ve bunu iki bölümde (باب في السلب) ve (باب في القوة المعنى) ele alır. İlk bölümde الراء sesinin zayıflaması yoluyla مَرَضَ fiili hastalığın vaki olması, doğrulanması anlamında kullanırken, مَرَضَ fiili ise hastalığın giderilmesi ve tedavi

edilmesi anlamında kullanmıştır (İbn Cinnî, 1952, c. 3, s. 77).

İkinci bölümde خَشْنٌ وَاخْشَوْشٌ sözcükleri arasındaki harfin ziyadesiyle ortaya çıkan anlam farkına dikkat çeker. Ona göre اخشوش fiilindeki aynul harfinin ve vav harfinin ziyadesiyle خَشْنٌ fiiline nispetle anlam farklılaşmıştır (İbn Cinnî, 1952, c. 3, s. 264). İbn Cinnî, harfleri değiştirmenin anlamsal değişikliğe yol açacağını, bunun bir tür sese bağlı anlam türlerinden bir tür olduğunu ve netice itibarıyla harfin bağımsızlığının idrak edilebileceğini öne sürmüştür. Harfi istikrarında ve konumundaki değişikliğinde anlamla bağlantılı bir sesbirim olarak ele almıştır.

Anlam değişikliğine yol açan harflerin değişimine gelince, bunu el-Hasâis adlı eserinin

في إِمْسَاسِ أَلْفَافِ أَشْبَاهِ الْمَعَانِي adlı bölümünde zikretmiştir. Bu bölümde İbn Cinnî, doğal seslerin taklidinin yanı sıra farklı fonetik anlam türlerine de değinmiştir. Örneğin, sesin çağrısının anlamsal yönünü ifade etmek için, “çekirgenin sesindeki uzama nedeniyle صَرَّ, cırcır böceğinin sesindeki kesinti için صَرَّصَرَّ.” (İbn Cinnî, 1952, c. 2, s. 152) kavramları kullanılmıştır.

Ayrıca فعْلان veznine dayanan şekil gibi morfolojik formlardan elde edilen manaya dikkat çekerek bunun karışıklık, hoplama, kaynama ve mide bulantısı gibi hareketlilik bildiren anlamlara geldiğini ve zayıf dörtlü mastarları titreme ve endişe gibi tekrarlama ifade ettiğini öne sürmüştür (İbn Cinnî, 1952, c. 2, s. 152-153).

İbn Cinnî bir harfin yerine başka bir harfin mana değişikliği yapılarak konulmasının fonetik manasına ilişkin yaklaşımında şöyle demektedir:

Kelimelerin olayların seslerine uygun sözcüklerle eşleştirilmesi konusuna gelince, bu büyük ve geniş bir bölüm olup, belirsiz bir yaklaşım takip edilmektedir. Bunun nedeni çoğu zaman harflerin seslerini ifade edildikleri olayların seslerine denk yorumlayarak veya onlara uygun örneklerle değiştirerek örtüştürmektedirler. Bu tahmin ettiğimizden ve hissettiğimizden daha fazladır. (İbn Cinnî, 1952, c. 2, s. 157).

İbn Cinnî, ses birimlerinin (fonemlerin) anlam açısından önemli bir role sahip olduğu görüşünü destekleyen pek çok örnek sunmuştur. Her ne kadar bunu belirtmese de bu örneklerle ilişkin analizleri bunu göstermiştir. (İbn Cinnî,

1952, c. 2, s. 157-168).

Özetle, İbn Cinnî’nin düşüncesinde fonemin çekirdek olarak mevcut olduğunu ve dolayısıyla fonemin bir kelimeyi diğerinden anlamsal boyutta ayırdığı sonucuna varmaktayız. Onun vardığı bu sonuç, ses biriminin en önemli işlevi sayılmaktadır. İbn Cinnî, kelimelerin anlamlarının değişiminde her bir harfin ve hareketin icrasının işlevsel rolünü göstermede büyük bir itibara sahiptir. Fonem kavramını doğrudan dile getirmese de fonem kuramının kelime ve cümle yapılarındaki etkin işlevinin farkında olduğu aşikârdır.

1.5. İbn Sînâ’nın Fonem Yaklaşımı

İbn Cinnî’nin ses ve harfin anlamına dair anlayışını İbn Sînâ’da da (ö:428/1037) görmekteyiz. O, “Harflerin Oluşum Sebepleri” adlı eserinin ilk bölümünde “Ses oluşumunun sebepleri”, ikinci bölümünde ise “Harflerin oluşum sebepleri” başlığı altında ses ve harf konularını ele almıştır (İbn Sîna, 1983, s. 56-59; et-Teyyârî, 2018, s. 78). İbn Sîna her bir sesi ve harfi birbirinden ayırmış, aralarındaki farkın boyutunun bilincinde olduğunu ve bunları tek bir anlamda kullanmanın imkânsızlığının delilini “Sesin Oluşum Sebepleri” adlı başlıkta belirtmiştir. Burada sesi şöyle tarif etmektedir: “Ses, havanın hızlı bir şekilde sebebi ne olursa olsun dalgalanmasından kaynaklanır.” (İbn Sîna, 1983, s. 56). İbn Sîna harfi ise şöyle tanımlamaktadır: “Harf, sese arız olan görünümüdür, örneğin, bir ses diğerinden yoğunluk, ağırlık ve işitmedeki farklılıkla ayrılır.” (İbn Sîna, 1983, s. 60). Burada İbn Sîna sesi yoğunluk, ağırlık ve işitmedeki değişiklere göre sınıflandırarak bir nevi fonemlerin akustik ya da fiziksel tahlilini sunmuştur.

Böylece hassas dilsel anlayış, klasik Arap âlimlerini el-Halîl, Sîbeveyhi, İbn Cinnî ve diğerlerini ses ile harf arasında ayırım yapmaya sevk etmiştir. Anatomi ve tıp biliminin ilkelerine ilişkin geniş bilgi, İbn Sîna’nın harflerin mahreçleri ve dilsel seslerin telaffuz yerleri hakkında daha fazla bilinçlenmesine yol açmıştır. Nitekim ses ve harf arasındaki farkı özellikle açıklığa kavuşturmak için dilsel bir eser yazmıştır. Konuyla ilgilenen birçok araştırmacı ister geçmişte ister günümüzde olsun onun verilerine dayanarak çalışmalarını yürütmüşlerdir.

Bazı bilim adamları, Arap alfabesinin, bir ses fikrinin benimsenmesi ve bu sesin ifade edilmesi ilkesini tüm

hassasiyet ve açıklıkla dikkate aldığına inanmaktadır. Örneğin الباء التاء , التاء vb. konuşma dilinde her ne kadar bu fonemlerin birçok biçimi olsa da tek bir rumuza sahiptirler (Bışr, 2000, s. 492). Aynı şekilde modern dilsel araştırmalarda fonemler, ibdâle uğramaları ve dilsel birimlerde konumlarını değiştirmeleri açısından ayırt edilebilir özellikteki sesler olması itibarıyla, ortalamayı aşan ölçüde büyük türetmedeki değişim ve fonetik kalıplar düşüncesiyle uyumludur. el-Halîl'in sözlüğündeki fonetik kalıplar konusu, fonemlerin dizilimindeki değişimlerden başkası değildir. Böylece yeni kelimelerin inşasına yol açar. Bu, ünsüz seslerin (consonant) ve ünlü seslerin (vowels) fonemlerinde tam bir doğrulukla gerçekleşmiştir (Bışr, 2000, s. 492). Nitekim tecvid biliminde iklab kavramıyla adlandırılan olgu, sakın nûn'dan sonra bâ harfinin gelmesi sonucu sakın nûn'un mîm'e dönüşmesi, fonem değişiminin açık bir görünümüdür.

SONUÇ

Klasik Arap âlimlerinin sesin doğasına ilişkin erken ve doğru bir anlayışa işaret eden sesbilim araştırmalarında övgüye değer çabaları vardı. Ebu'l-Esved ed-Düelî tarafından ilk defa uygulamaya konulan fonetik kodlama prensibi noktalama yoluyla gerçekleştirilmiştir. Öte yandan el-Halîl b. Ahmed'in fonetik kalıplar sistemi ile incelediği konular, modern dilbilim araştırmalarında fonem teorisinin dayandığı ilkelerden sayılmaktadır. el-Halîl'den sonra Sîbeveyhi'de kelime aslının işlevine neden olan harf ve onun içinde ortaya çıktığı ve gerçekleştiği biçimler yani fonem ve alofonlar arasındaki ince farkı görmekteyiz.

Yine ilk dönem âlimlerinden İbn Cinnî'nin fonetik alanındaki görüşlerinin ele alınmasıyla temsil edilen Arap dili mirasına ilişkin bu araştırmada, onun Arap dilinin özelliklerinden hareketle ulaşabildiği birçok dilsel kavram ortaya çıkmıştır. Bu kavramlar, modern bilim adamlarına göre yeni kabul edilir. Bunların keşfi, yirminci yüzyılın başında sesbilimin ortaya çıkışıyla bağlantılıdır. İbn Cinnî'nin ulaştığı en önemli kavramlardan biri sesin işlevidir. İbn Cinnî'nin dil sisteminde sesin işlevini keşfetmesi, günümüzde sesbilimcilerin fonem adını verdiği kavramla eşdeğerdir.

İbn Cinnî, harf olgusunu çağdaş Batı dil araştırmalarında fonem ismiyle bilinen bağlamda düşündüğü için ses ile harf

arasındaki farkı ilk ortaya koyan kişi olmuştur. O, dil sisteminin her bir harf ve harekesinin işlevine ve ilişkisine uygun dilbilimsel çıkarımlar geliştirmiştir. İbn Cinnî'den sonra gelen İbn Sîna, sesi yoğunluk, ağırlık ve işitmedeki değişkelere göre sınıflandırarak bir nevi fonemlerin akustik açıdan incelemiştir.

Klasik Arap âlimlerinin harf ve ses meselesi için tek bir terim üzerinde anlaşamadıkları sonucunu çıkarıyoruz. Bazıları sese ses, onun yazılı sembolüne de harf der ve ses ile sembolü birbirinden ayırır. Bazıları ise harf terimini tamamen terk etmeye çalışmıştır. Oysaki modern araştırmalarda dilsel sesi belirtmek için fonem (phonème) kavramı kullanılmıştır. Fonemlerin bağımsız birimlerden oluştuğuna ve belirli bir sesin başka bir sese bitişik olarak değil, ayrı olarak telaffuz edilebileceğine inanılmaktadır.

Klasik Arap âlimlerin fonem düşüncesi, bu âlimlerce belirsiz bir şekilde ele alınmış olsa bile, Arap menşelidir. Bu âlimlerin eserlerinde ve yorumlarında da anlaşılabileceği üzere fonem; kodlama, uygulama ve fonetik analizin temelidir.

Klasik Arap âlimleri isimlendirmedeki farklılıklara rağmen sesbirimlerin incelenmesine ilişkin bazı görüşlerde Batı'dan önce çıkarımlarda bulunmuşlardır. Batı da ancak 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında yürütülen çalışmalar sonucu fonem fikri fonoloji bilimi içerisinde yapılan çalışmalarla şekillenmiştir.

Bilimsel iletişim araçlarında olduğu gibi sesbilimine önem vermek gerekir. Sesbirim bir kelimeyi diğerinden ayırır ve böylece kelimeler arasında morfolojik, gramer ve anlamsal açıdan farklılık oluşturur. Ayrıca sesbiriminin, konuşmacının farklı dilsel bağlamlarda ulaşmaya çalıştığı konumda zihinsel bir devrimi ve işlevi vardır. Şunu da kabul etmek gerekir ki bir dilde sesbirimi olarak kabul edilen bir şey, başka bir dilde sesbirimi olarak kabul edilmeyebilir ve yalnızca bir sesbirim çeşitliliği olarak kabul edilebilir. Örneğin Arapçada س, ص, ت, ط, ق, خ seslerinin karşılığı diğer dillerde olmayabilir.

Fonetik kavramların çevrelerinden aktarılmasına ilişkin kanunların ortaya çıkarılması, bu kavramların mahiyetinin ve aralarında var olan ilişkilerin bilinmesi ve ayırt edici özelliklerinin belirlenmesi için Arap dilinin kökenleriyle bağlantı kurabilmeyi gerektirmektedir.

KAYNAKLAR

- Abdulazîz, M. H. (1990). *Medhal ilâ 'ilmi'l-luğa*. Kulliyetu Dârî'l-Ulum - Cami'atu'l-Kahire
- Abdütttevâb, R. (1985). *Medhal ilâ ilmi'l-luğa ve menâhicu'l-bahsi'l-luğavî*. Mektebetu'l-Hancî.
- Ata, A. İ. M. B. (2015). el-Fûnîm beyne't-turâsi'l-'Arabî ve'd-dersi'l-lisânî'l-ğarbî. *Mecmû'atu'l-Buhûs, el-Luğatu'l-'Arabîyye Esâsu's-Sekâfeti'l-İnsâniyye*, (Ağustos 2015), 641-916.
- Bişr, M.K. (2000). 'İlmu'l-asvât. Dâr Garîb.
- Bû'afiye, M.N. ve Sîbûkar, İ. (2020). Mefhûmu'l-fûnîm 'inde 'ulemâi's-savtiyyâtî'l-'Arab - İbn Cinnî enmûzecen-. *Mecelletu'd-Devliyyetu li-Buhûsi ve Dirâsâtî'l-'Ulûmi'l-İnsâniyyeti ve'l-İctimâiyye*, 1 (1), 27-40.
- Demirci, K. (2011). Fonem Teorisinin Önemi Hakkında. *Turkish Studies*, 6 (2) (Bahar 2011), 359-366.
- ed-Dânî, Ebu Amr. (1960). *el-Muhkem fî nakti'l-mesâhif*. (İ. Hasan, Neşir.). Matbû'atu Mudîriyyeti İhyai't-Turâsi'l- Kadîm.
- el-Behnesâvî, H. (2005). *ed-Dirâsâtu's-savtiyye 'inde'l-'ulemâi'l-'Arab ve'd-dersi's-savti'l-hadîs*. Mektebetu Zehrâu's-Şarkî.
- el-Halîl b. A. (1988). *Kitâbu'l-'ayn*. (Cilt 1-8). (M. el-Mahzûmî,- İ. es-Sâmîrrâi, Neşr.) Müessesetü'l-A'lemî.
- el-Hanbelî, İ.İ. (2007). *Manzûmetun fî şerhi müsellesâtî Kutrub*. (V. Abdullah, Neşr.). Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- el-Kamâtî, M.M. (2003). *el-Esvât ve vezâîfuhâ*. Dâru'l-Velîd.
- et-Teyyârî, İ.M. (2018). Nazariyyetu'l-fûnîm fî'l-luğa, *el-Mecelletu'l-Câmi'a*, 20 (2), 55-94.
- Halîl, H. (1988). *et-Tefkîru's-savti 'inde'l-Halîl*. Dâru'l-Ma'rife-ti'l-Câmi'iyye.
- Halîl, H. (1992). *Mukaddimetu li'd-dirâseti fîkhi'l-luğa*. Dâru'l-Marifeti'l-Cami' î.
- Hassân, T. (1990). *Menâhicu'l-bahsi fi'l-luğâ*. Mektebetu'l-Anglo el-Mısıriyye.
- Hassân, T. (1993). *el-Luğâtü'l-'Arabîyye: me'nâhâ ve mebnâhâ*. Dâru's-Sekâfe.
- Hassân, T. (2001). *el-Luğatu beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vasfiyye*. 'Alemu'l-Kutub.
- Hassânî. A. (2013). *Mebâhis fi'l-lisâniyyât*. Menşûrâtü Külliyyeti'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye ve'l-'Arabîyye.
- Henûn, Z. (t.y.). el-Bahsû's-savtî 'inde İbn Cinnî 'alâ dav'i'd-dirâsâtî'l-hadîse, *Mecelletu'l-Luğati'l-'Arabîyye*, 15, 89-112.
- İbn Cinnî. (1993). *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. (Cilt 1-2). (H. Hindâvî, Neşr.), Dâru'l-Kalem.
- İbn Cinnî. (1952). *el-Hasâis*. (Cilt 1-3). (M. A. Neccâr, Neşir.) 'Alemu'l-Kutub.
- İbn Fâris. (1972). *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*. (Cilt 1-6). (A. M. Harun, Neşr.) . Dâru'l-Ceyl.
- İbn Fâris. (1993). *es-Sâhibî fî fîkhi'l-luğa ve süneni'l-'Arab fî kelâmihâ*. (Ö. F. et-Tebbâ', Neşr.), Mektebetu'l-Meârif.
- İbn Sîna. (1983). *Esbâbu hudûsi'l-hurûf*. (M. H. el-Tayyan., & Y. M. 'Alem, Neşir.). Matbû'atu Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabîyye Bi'd-Dimeşk
- İbni Dureyd. (1987). *Cemheretü'l-luğa*. (Cilt 1-3). (R. M. Baalbekî, Neşr.) Dâru'l-Alemi'l-Melâyîn.
- İbnu'n-Nedîm. (t.y). *el-Fihrist*. Dâru'l-Ma'rife.
- Kalaç, H. (2023). Ebû 'Alî el-Fârisî'nin El-Hücce Eserinde Kıraat Olgusu. *Van İlahiyat Dergisi*, 11/19 (Aralık 2023), 138-154.
- Kaya, M. (2011). *Arap dili fonetiği, Ses anlam ilgisi*. Eser Ofset.
- Kılıç, R. (2024). Dil Felsefesi Açısından Vokallerin Semantik Mahiyeti: Arap dili örneği, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 34 (Haziran 2024), 401-431.
- Mustafaî, Y. (2021). Nazariyyetu'l-fûnîm fî'd-dersi's-savtî'l-'Arabî ve'l-Ûrubî. *Mecelletu Külliyyetil 'Âdâb ve'l-Luğat Cami'atu Bevyire*, 09(03), 235-249.
- Ömer, A. M. (1998). *Dirâsetu's-savti'l-luğavî*. Âlemu'l-Kutub.
- Rifat, M. (2008). *XX. Yüzyılda dilbilim ve göstergebilim kuramları*. Yapı Kredi Yayınları.
- Sîbeveyhi. (1988). *el-Kitâb*. (Cilt 1- 4). (A. M. Harun, Neşir.) Mektebetu'l-Hancî.
- Vardar, B., Demircan, Ö., Ergun, E., Güz, N., Işık, G., Ozil, Ş., Öztokat, E., Senemoğlu, O., Sevil, N. & Sözeri E. (1999). *Yirminci yüzyıl dilbilimi (kuramcılardan seçmeler)*. Multilingual Yayınları.
- Yüksel, A. ve Gündüzöz, S. (2005). Arap Filolojisindeki İştikâk-ı Ekber-Sünâiyye Kuramları ve Müsellesât Olgusuna Courtenay'ın Fonem Kuramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım Denemesi. *Ekev Akademi Dergisi*, 9 (22), (Kış 2005), 211-224.